

معرفی کتاب سفینه قهرمانیه

دکتر منوچهر اکبری

استاد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

و آقای محمد شعبانی

(از ص ۱۳۳ تا ۱۴۴)

چکیده:

کتاب سفینه قهرمانیه مقتلی است به نثر مسجع آمیخته به نظم، از آثار دوره قاجار نوشته قهرمان خان قهری ملایری (م ۱۳۷۲ هـ.ق) که هم نویسنده و هم اثر او - که به گونه مجالس و به نثر فنی و موزون است - به علل گوناگون ناشناخته مانده است. در این کتاب حادثه شگرف و بی نظیر قیام خونین امام حسین (ع) و حرکت آن امام همام از مدینه به طرف کوفه و وقایع روز عاشورای شصت و یک هجری به تفصیل و با کلامی حزین و استوار بیان شده است. نثر و شعر این کتاب نمونه‌ای از آثار خوب دوره بازگشت ادبی است.

واژه‌های کلیدی: نسخه‌ها، مقتل، تحلیل متن، تصحیح متن، قهرمان خان

قهری.

مقدمه:

در لغت نامه دهخدا ذیل واژه مقتل (ج ۱۳، ص ۱۸۸۲۱) آمده است: «مقتل در لغت به معنی جای کشتن و زمینی که در آنجا کسی کشته شده باشد یا کشتگاه و قتلگاه است و در اصطلاح به معنی کتابی است که در آن شرح قتل حسین بن علی (ع) کنند، یعنی کتابی که درباره واقعه کربلا تألیف شده باشد. جمع آن مقاتل است.»

شاید معنی اصطلاحی مقتل به سبب آن باشد که نخستین کتابی که واقعه کربلا را شرح داده است. به گفته صاحب الذریعه الی تصانیف شیعه «مقتل الحسین» نگارش اصبع بن نباته (متوفی بعد از ۱۰۰ هجری) است. (طهرانی، ج ۲، ص ۳۰) درست همانگونه که در زبان فارسی روضه که مأخوذ از کتاب روضة الشهداء نوشته ملاحسین واعظ کاشفی (م ۹۱۰ ه) است، به همین معنی به کار رفته است. به همین جهت است که در زبان عربی کتابهای متعددی با همین عنوان تألیف شده است. مانند: مقتل الحسین از ابومخنف، مقتل کلبی، مقتل مدائنی، مقتل الحسین خوارزمی، مقتل الحسین ابن اعثم کوفی، مقاتل الطالبین ابوالفرج اصفهانی و امثال آن (طهرانی، ج ۲، ص ۳۵-۲۱).

معرفی کتاب سفینه قهرمانیه:

مقتل نویسی به زبان فارسی مانند عربی پیشینه‌ای دیرینه ندارد و از سده دهم هجری آغاز شده است. زیرا نخستین کتاب موجود روضه الشهدای کاشفی است و اصطلاح روضه خوان نیز از آن گرفته شده است، اما نگاهی به فهرست طویل این گونه کتابها مبین علاقه و توجه شدید ایرانیان عاشق سید شهیدان است به این موضوع و نکه قابل توجه فراوانی اینگونه آثار است در دوره قاجار مانند: محرق القلوب از ملا مهدی نراقی (م ۱۲۰۹ ه ق)، روضه البكاء از سحاب اصفهانی (م ۱۲۲۲ ه ق)، مهیج الأحزان از حسین یزدی (م بعد از ۱۲۵۰ ه)، طوفان البكاء از محمد باقر مروزی متخلص به جوهری (م ۱۲۵۲ ه ق)، بصارت العین از ابواسماعیل حافظ، اسرار الشهاده

از اسماعیل خان بروجردی متخلص به سرباز (م ۱۲۸۵ هـ)، روضة الأنوار از سرورش اصفهانی (م ۱۲۸۵ هـ)، داستان ماتم (نام این کتاب در لغت نامه به اشتباه "بستان ماتم" آمده است، رک: ج ۲، ص ۴۴۹۷) از محمد مازندرانی متخلص به بیدل (م ۱۲۸۹ هـ)، عشرة کامله از وقار شیرازی (م ۱۲۹۸ هـ)، ریاض القدس از واعظ قزوینی، فیض الدموع از محمد ابراهیم نواب معروف به بدایع نگار (م ۱۲۹۹ هـ)، اکلیل المصائب از محمد سلیمان تنکابنی، ق مقام زخار و صحصام بتار از فرهاد میرزا معتمد الدوله (۱۳۰۵ هـ) وقایع الأيام از واعظ تبریزی خیابانی (م ۱۳۶۷ هـ)، طریق البکاء از ملاحسن سهرابی متخلص به گریان، بحرالبکاء از کلهر کرمانشاهی، امواج البکاء از فاضل بسطامی.

و یکی از آثار ارجمند دوره قاجار کتاب سفینه قهرمانیه است. موضوع آن نهضت خونین کربلا یعنی همان رویداد سترگ تاریخی است که اثر آن در درازنای گذر زمان بیش از هر رخداد دیگر بردل و روان میلیونها انسانهای شیعه به ویژه ایرانیان نمایان است و یک نمونه آن آیین‌های سوگواری ماه محرم است که به قول محتشم کاشانی: «گر خوانمش قیامت دنیا بعید نیست.»

کتاب مقدمه‌ای مفصل دارد در توحید و تمحید خداوند، و نعت پیامبر و منقبت امیرمؤمنان و مدح سالار شهیدان و سبب تألیف کتاب. و پس از آن درسی و پنج مجلس حوادث سال شصت و شصت و یکم هجری، مرگ معاویه و خلافت یزید و فراخوان و دعوت کوفیان تا شهادت امام حسین (ع) به تفصیل به نثر آمیخته با نظم بیان شده است. تنها مجلس اول درباره تولد آن امام همام می‌باشد.

مؤلف کتاب، قهرمان خان ابن بهزاد خان است که اصلاً از ایل جعفریای و از ترکمانان بوده است و نیاکانش در زمان نادرشاه در شهرستان ملایر و رستای ننج استقرار یافته و با روی کار آمدن حکومت قاجار که آنان نیز از ترکمانان بوده‌اند به دستگاه حکومتی و نظام وارد شده‌اند. و پدر مؤلف به منصب امیر فوجی رسیده و پس از درگذشت پدر، قهرمان خان که در همان روستای ننج متولد شده بود و چون

در خانواده‌ای اهل علم و سواد بود به تحصیل پرداخت و کتابهای بسیاری را خواند و فراگرفت مانند قرآن مجید و تفسیر و ترجمه آن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، کتابهای ادبی مثل دیوان شاعران و نیر کتابهای تاریخی به ویژه کتابهای مقتل که به زبان عربی بوده است مانند مقتل ابومخنف، جای پدر را گرفت. اما نظامی گری با روحیه حساس او سازگاری نداشت و به همین جهت پس از مرگ فتحعلیشاه قاجار از کارکناره‌گیری کرد و به زادگاه خود برگشت و به تحقیق و تألیف پرداخت و کتاب سفینه قهرمانیه را نوشت که موفق به اتمام آن نشد و در سال ۱۲۷۲ هـ ق روی در نقاب خاک کشید.

متأسفانه امروزه نسخه کاملی از این کتاب به خط مؤلف در دست نیست و آنچه هست نسخه‌ای است ناقص که بخشهایی از آن دستنوشته قهرمان خان و بخشهای دیگر به خط نوادگان اوست، اما نسخه دیگری به خط یکی دیگر از نوادگان مؤلف به نام محمد رشید قهری موجود است که نسخه‌ای کامل و از روی نسخه اصلی تحریر شده است. همچنین نسخه‌ای دیگر موجود است که در سال ۱۳۲۴ شمسی به عنوان «قیام حسینی» از روی نسخه اصلی در ملایر چاپ شده است که متأسفانه سهو و اشتباه فراوان دارد. موجود نبودن نسخه‌ای کامل به خط مؤلف از یک سو و وجود نسخه‌های همراه با سهو و خطا، و تمایلات دینی انگیزه‌ای شد برای تصحیح کتاب هم از روی تطبیق نسخه‌های موجود با هم و نیز مراجعه به مراجع گوناگونی که منابع اصلی در تألیف کتاب بوده و نام آنها در کتاب ذکر شده است از قبیل مقتل ابومخنف، مناقب الأئمه ابن شهر آشوب، روضة الشهداء و جواهر التفسیر هر دو از ملاحسین واعظ کاشفی، احقاق الحق از قاضی نورالله شوشتری، مروج الذهب از مسعودی، تفسیر منهج الصادقین و خلاصه آن از ملا فتح الله کاشانی که کتاب اخیر به خط قهرمان خان موجود است، لهوف از سید بن طاووس، روضة الأحباب فی سیره النبی و آل و الأصحاب از میر جمال الدین حسینی شیرازی، طوفان البکاء

جوهری و عین البکاء تقی بروجردی و... (نام تقی بروجردی در لغت نامه سهراً "تقی بروجردی" ثبت شده است. رک: ج ۴۸، ص ۷۱۵ و نیز مولانا، ص ۱۱۰)

همانگونه که گفته شد کتاب سفینه به گونه مجالس تنظیم یافته است توضیح آنکه در ادبیات عرب و به دنبال آن در ادبیات فارسی کتابهای متعددی با عنوانهای مقامات، امالی و مجالس نگارش یافته‌اند.

دهخدا (ج ۲، ص ۲۸۲۸) در تعریف امالی نوشته است: «امالی جمع املا است و در اصطلاح کتابی را گویند که استاد تقریر می‌کند و شاگردان بنویسند. عالمان و استادان قدیم در محل درس جلوس می‌کردند و شاگردان در اطراف آنان با قلم و کاغذ می‌نشستند و آنچه را استادان تقریر می‌کردند می‌نوشتند و حاصل این نوشته‌ها را امالی می‌گفته‌اند و این شیوه فقیهان و محدثان و دیگر اهل ادب و علم بوده است. به این ترتیب کتابهای بسیاری تألیف شده است. از آنهاست: امالی ابن درید، امالی ابن حاجب، امالی ابن حجر، امالی ابن عسگر» که مقامات بدیعی در قرن چهارم با توجه به آنها پدید آمده است.

و مجلس در لغت به معنی نشستن است اما در اصطلاح عبارتست از سخنرانی کردن و وعظ گفتن که در این معنی غالباً به صورت «مجلس گفتن» به کار رفته است، چنان که در اسرار التوحید آمده است: «یک روز شیخ مجلس می‌گفت و خلق بسیار جمع آمده بودند.» یا در تذکره الأولیاء آمده است: «حسن بصری... در هفته یکبار مجلس گفتی. هر بار که بر منبر شدی اگر رابعه حاضر نبودی فرود آمدی.» (دهخدا، ج ۱۲، ص ۱۷۹۴۴)

و مجالس اصطلاحاً به معنی کتابی است که مجموعه‌ای از سخنرانی‌ها و مجلس‌های وعظ شخص خاصی را در بردارد.

کتابهای مجالس دو گونه‌اند: یکی آنهایی که نقل سخنرانی‌های یک سخنران است که انجام گرفته و دیگر آنهایی که برای این منظور نگارش یافته است. یعنی

نویسنده آن را به گونه‌ای نوشته است که سخنواران بر منابع بخوانند و بر زبان آورند. و در فارسی کهنترین این گونه کتابها روضه الشهداء است که در ده باب به تعداد دهه اوائل محرم تنظیم شده است و هر باب موضوع خاصی دارد که در پایان آن گریز به صحرای کربلا زده است. و همین شیوه تدوین کتاب و زبان ادبی و در عین حال ساده و سوزناک آن و اقبال عموم موجب آمده است که سخنرانانی آن را بر منبر بخوانند و عنوان روضه خوان از همین جا پدید آمده است. آثاری که در ذیل نام برده می‌شوند به شکل مجالس تألیف شده‌اند.

مجلس شهرستانی از محمد بن عبدالکریم شهرستانی (م ۵۴۸هـ)، مقالات شمس از شمس الدین محمد بن علی بن ملک داد تبریزی (م حدود ۶۴۵هـ)، معارف بهار ولد از محمد حسین خطیبی معروف به بهار ولد (م ۶۲۸هـ)، مجالس سبعة از مولوی (م ۶۷۲هـ)، مجالس خمسه یا پنجگانه سعدی (۶۹۵هـ)، مجالس العشاق منسوب به سلطان حسین بایقرا (م ۹۱۱هـ)، روضه المجاهدین از عطا بن حسام الواعظ (م حدود ۱۰۰۰هـ)، مهیج الأحزان از حسن بن محمد الیزدی (دوره قاجار) و...

در کتاب سفینه معمولاً هر مجلس با قصیده و تحمیدیه و مناجاتی آغاز می‌شود که متناسب با موضوع آن است و مؤلف در آن نهایت هنر خود را نشان داده و اثری به وجود آورد که آن را می‌توان تالی تلو مناجات نامه خواجه عبدالله شمرد.

نمونه را از چند بیت از قصیده آغازین و فرازهایی از تحمیدیه مجلس حضرت عباس (ع) می‌آوریم:

سپهر از کینه جویی باز طرح دیگر اندازد	در این خاکی سرا غوغای شور محشر اندازد
محیل آن سفیان را به روی تخت بنشانند	سلیل آل احمد را به زیر خنجر اندازد
گلو چاک و دریده فرق از پیکان و از شمشیر	به دشت نینوا اکبر به روی اصغر اندازد
همانان می نترسی ای سپهر از آن که ناگاهی	سپهدرای به یک پیکانت از گردش در اندازد؟
علمدار رشید کربلا عباس کز بیمش	سکندر خویش را اندر رکاب اسکندر اندازد
جنابی کز ازل تا دست قدرت نقش او را بست	جمالش حرف تحسین بر لب صورتگر اندازد

شهی کز هیبتش طاووس شرق را بال و پیرسوزد مهی کز صولتش عنقای مُغرب شهپر اندازد
 به دربانیش کیوان نقش خود بر طاق بر بندد به هندویی عطا رد نام خود در دفتر اندازد
 ز بس آسیب رمحش لرزه بر قطب شمال آرد بنات النعش را از خود به قطب دیگر اندازد

«بهترین وسیله که دست آویز سالکان مسلک تحقیق تواند شد حمد خداوندی است که لشگر کش اراده‌اش علمداران سرو و صنوبر را در جیش گلستان به شقه‌های حریر خضر مطرز ساخته و میراب حکمش سقایان ابر بهاری را به دفع تشنگی اطفال چمن با مشک پر آب به کار انداخته. شهیدی را شهد محبتش چنان به وجد آورده که لب تشنه از فرات بگذرد و دلیری را کمند شوقش چنان دست و پابندد که دو دسته لباس شهادت به بر کند. بی انبازی که با همه بی نیازی برق آه محبین را به گنجور قبول سپارد و پیک ناله مشتاقین را در خلوت قرب به حضور آرد. مبارزان معارک ابتلایش کوه را به گاهی نسنجند، و یکه تازان عرصه امتحانش هزار تیغ بر سر خورند و نرنجند. سلسله بندگیش سلاطین جهان را موجب عزت و افتخار و ربقه اطاعتش پیغمبران را باعث شرف و اعتبار. پرتوانوار جمالش از غایت ظهور ناپیدا و آثار قدرت جلالش در همه ذرات جهان هویدا. و اغفلتا اگر کسی بی یادش نشیند و اخجلتا اگر دلی جز مهرش گزیند. که این را خسروانی عظیم در قفاست و آن را عذابی الیم در جزا.» (فهری، ص ۲۱۹) و از این نوع اشعار نغز و عبارات پر مغز در این اثر ارزشمند فراوان است و زیبایی آن است که مورد عنایت صاحب‌دلان ادیب واقع شود.

کام جان را به یک نمونه کوتاه دیگر شیرین می‌سازیم:

«الهی! ثنایم را تو در خوری که محمودی، و ستایشم را تو برازنده‌ای که معبودی.
 الهی! در پیشگاه قربت به آهی می‌توان رسید زیرا که أَنْتَ أَقْرَبُ إِلَيَّ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ.
 الهی! آنچه گویند و گفتند برتر از آنی، زیرا لَكَ الْعُلُوُّ الْأَعْلَى فَوْقَ كُلِّ عَالٍ، و لطیفه
 اوهام را به قصر جلالت راهی نی، زیرا که لَكَ الْجَلَالُ الْأَمَجْدُ فَوْقَ كُلِّ جَلَالٍ. وصف
 تواناییت نه درخور هرناتوان است و ذکر بی‌مثالت نه شایسته هر بی‌زبان (فهری، ص ۶۷).»

تصویر آفرینی و آرایه بندی در این کتاب آن را در حد یک اثر ادبی ارجمند قرار داده است: «به آهنگ خطیبان منابر شوقش بید موله معلق زنان و به نوای عندلیبان گلشن حمدش صنوبر پای کوب و چنار دست افشان (قهری، ص ۵)».

سبک کتاب:

گفتیم سفینه از آثار دوره قاجار است و نام سبک رایج در این دوره را سبک بازگشت یا مکتب بازگشت ادبی نامیده‌اند. استادان ادب و پژوهشگران درباره این سبک داوریه‌های گوناگون کرده‌اند. استاد بهار (ج ۲، ص ۱۲۳۲) نوشته است: «در عصر قاجار یعنی آغاز قرن سیزدهم تا اوایل قرن چهاردهم هجری، در نتیجه حرکت و جنبشی که ما از آن به «رستاخیز ادبی» یا بازگشت ادبی تعبیر کرده‌ایم نثر به صورت بهتری درآمد و در اواسط و اواخر قرن سیزدهم نثرهای خوب و بی غلط و مرغوب که نتیجه تتبع از کلمات متقدمان بود به روی کار آمد.»

و مرحوم استاد جلال همایی (ص ۶۹۵) نوشته است: «قرن سیزدهم یکی از دوره‌های مشعشع تاریخ ادبی و رواج شعر و ادبیات فارسی در ایران شمرده می‌شود.»

در مقابل کسان دیگری این دوره را دوره رکود و سکون و قهقرا نامیده‌اند. مانند: یحیی آرین پور در «از صبا تا نیما» (ج ۱، ص ۲۰-۱۵)، نیما در «ارزش احساسات»، (ص ۵۰) مهدی اخوان ثالث در «بدایع و بدعتها» (ص ۵۸)، و دکتر شفیع کدکنی در «ادوار شعر فارسی» (ص ۲۹). به هر روی، شعار پیروان این مکتب «اقتضای استادان» بود. یعنی سبک هندی و زبان رایج زمان خود را کناری نهادند و سبک خراسانی و عراقی را دوباره زنده و رایج ساختند.

در ذیل به طور اجمال به برخی از ویژگیهای این کتاب اشاره می‌شود.

۱- بهره‌گیری از آیات قرآن و احادیث نبوی و علوی.

۲- تلمیح به داستانهای پیامبران، که بسامد بسیار بالایی دارد.

- ۳- داشتن نثر مزین و فنی و استفاده نثر مسجع.
- ۴- استفاده از شعر فارسی و عربی. شعرهای عربی غالباً سروده مؤلف نیست و رجزهایی است که در کتابهای تاریخ و مقاتل از زبان قهرمانان کربلا نقل شده است، اما شعرهای فارسی که در قالبها و وزنهای گوناگون است سروده خود قهرمان خان است.
- ۵- نثر کتاب یکدست و یکنواخت نیست. نثر مقدمه کتاب و نیز خطبه‌های آغازین مجالس همگی موزون و مسجع آراسته با صنایع ادبی است. اما متن اصلی که در واقع ترجمه متن‌های اصلی مورد اختیار مؤلف بوده به نثر ساده و مرسل و گاه از آنجا که برای عموم مردم نگارش یافته عامیانه شده است.
- ۶- قهرمان خان گاهی به ویژه در قصیده‌ها که حال و هوای قصاید خاقانی را به یاد می‌آورد از کلمه‌های نامأنوس و یا کهنه و فراموش شده استفاده کرده است مانند کریاس، و ننگ، خدنگ، هنوتاس، بژنگ، پالهنک، انداچه، ابرش، غاوشنگ، ایلیا، پرگاله، کرنک، آبکند و امثال آن.
- ۷- به کار بردن واژه‌هایی با شکل کهن و یا معنی قدیم آن مانند اسپر (سپر) دستبرد (کار نمایان) اسکندر (واژگون) بر اثر (به دنبال):
من آن خرد سالم که در دستبرد هر اسد زتغیم بسی سالخورد
(ص ۲۱۱)
- ۸- استفاده از همی، به کار بردن انواع یا و مانند یای شرط، تمنا، بیان خواب و یای استمرار و اگر به معنی یا.
- ۹- قهرمان خان گاهی با بازی با کلمات تسلط خود را بر زبان نشان داده است. به عنوان مثال در بیت زیر واژه چم به فتح اول و سکون دوم شش بار و هر بار با معنی خاص به کار رفته است:
نزنم چم به مدیح تو و از طاعت چم که بر آتش چم و پیچیده چم و پرچم و چم
که به ترتیب دارای این معانی است: دم، لاف، دل، روان، گناه، و خمیده (تبریزی، ج ۲،

۱۰- در این کتاب علاوه بر صنایعی که معمولاً عموم شاگردان به کار می‌برند از قبیل تشبیه، استعاره، لف و نشر، ابهام، مجاز، کنایه، جناس و گونه‌های آن، گاهی آرایه‌هایی را به کار رفته است که از توانایی تسلط شاعر بر کلام و هنرهای کلامی حکایت می‌کند. مانند:

الف - تناسی تشبیه:

خر نیلگون عقاب تو ای کشتی نجات در بحر خون قفا زده بر خیل روم و زنگ
نشیده‌ام سفینه به دریا کشد عقاب نا دیده‌ام که سینه به خشکی زند نهنگ
که در بیت نخست عقاب استعاره از اسب امام و کشتی با چشمزد و تلمیح به
حدیث ان‌الحسین مصباح الهدی و سفینه النجاة، استعاره از امام است. ولی در بیت
دوم همین کلمات به معنی حقیقی خود به کار رفته است و گویی شاعر فراموش
کرده که آنها را قبلاً در معنی استعاری به کار برده و لذا از این که عقاب در دریا کشتی
را به حرکت در آورد اظهار شگفتی نموده است.

ب - استثنای منقطع:

که میان مستثنی و مستثنی منه سنخیتی نباشد مانند:

جز ناله در مقابل دشمن کسی نرفت جز آه کس نبود هوا دار اهل بیت
(ص ۱۸۷)

نمونه دیگر:

جز سنان و نیزه دلداری نمی‌دید از کسی غیر سنگ فتنه بارانی نبودش در بهار
(ص ۸۰)

ج - حسن تعلیل:

درباره علت برخورد تیر دشمن بر گلوی علی اصغر (ع) و شهادت او چنین
سروده شده است:

کمان چو آن همه بی حرمتی ز دشمن دید خدنگ با آن همه آهن دلی به خود پیچید

به غیرت آمد و برداشت از دم پیکان
به عشوه گفت: ز آبی که داده استادم
به نیم جرعه چنانش ز پا در اندازم
که تشنه کامی او را به محشر اندازم
(ص ۲۶۲)

نمونه دیگر:

ای نام خوشت جوهر شمشیر زبانها
وز یاد تو خون در دل یاقوت به کانهها
(ص ۵۵)

صحنه‌هایی در این کتاب ترسیم و توصیف شده است که نمایشگر طبع وقاد و ذوق سرشار و قدرت بیان و بنان نویسنده است که از دلی پر از عشق و ایمان سرچشمه گرفته است و به همین دلیل قلب‌ها را می‌لرزاند.

این ابیات وصف ذوالجناح است پس از شهادت امام:

چه مرکب؟ آسمانی پر ستاره
زیال و کاکلش خونابه ریزان
رکابش چون دل لیلا شکسته
نمد زینش ز نوک نی دریده
نشسته تیرش از دل تا به سینه
برش چون سینه کرکس پر از تیر
زس کاندرا جدال افتاده بر رو
تنش از زخم نی و زبارش تیر
دلش از رعشه چون سیماب لرزان
نهان از خانه زین آفتابش
سپهری کش نه مه پیدانه پروین
تنش زخمی، نفس اندر شماره
دمش آشفته چون خواب یتیمان
دوالش تا کمر در خون نشسته
قطاس افتاده فتراکش بریده
رخش گلگون‌تر از اشک سکینه
به گردن خورده صد جا زخم شمشیر
شده مجروحش از سم تا به زانو
نیستانی و لیکن خالی از شیر
دوچشمش بود دایم سوی میدان
گذشته خون میدان از رکابش
گلستانش شده تاراج گلچین...
(فهری، ص ۳۲۱)

نتیجه:

کتاب سفینه قهرمانیه اثر خامه قهرمان خان قهری از دو نظر سزاوار است مورد توجه قرار بگیرد. یکی آنکه کتاب از مقتلهایی است که در اوایل دوره قاجار نگارش یافته و مؤلف برای تألیف آن از منابع متعددی سود جسته است و حماسه بزرگ کربلا و فداکارها و از جان گذشتگی‌های قهرمانان آن حادثه شگفت را شرح داده است. دیگر آن که جنبه ادبی کتاب بسیار قوی است و از نمونه‌های ارزنده ادبیات مذهبی فارسی است به ویژه خطبه‌های مجلس‌ها و مقدمه کتاب خود می‌تواند اثری ارجمند و ثانی اثنین مناجاتنامه خواجه عبدالله انصاری باشد.

منابع:

- ۱- آرین پور، یحیی، از صباة نیما، تهران، ۱۳۵۰.
- ۲- اخوان ثالث، مهدی (م. امید) بدایع و بدعتها، انتشارات بزرگمهر، تهران، ۱۳۶۰.
- ۳- اسفندیاری، علی (نیما یوشیج)، ارزش احساسات، انتشارات طوس، تهران، ۱۳۵۱.
- ۴- بهار، محمد تقی، سبک‌شناسی، انتشارات طوس، تهران، ۱۳۸۰.
- ۵- تبریزی، محمد حسین بن خلف، برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- ۶- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۱۳ ص ۱۸۸۲۱، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
- ۷- شفیعی کدکنی، دکتر محمد رضا، ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت)، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۸۰.
- ۸- طهرانی، شیخ آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف شیعه، مطبعة القری، نجف، ۱۳۵۵.
- ۹- قهری، قهرمان خان، سفینه قهرمانیه، قم.
- ۱۰- مولانا، غلامرضا، دانشمندان بروجرد، انتشارات صدر، قم، ۱۳۵۳.
- ۱۱- همایی، جلال الدین، مقدمه دیوان سروش اصفهانی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۹.